

Я на бочке сіжу
а на бочке птічка.
Мой муж гайдамак,
а я большевичка... отойді геть... (лайка. сміх)

Івана на посьолок привезли з простреленими грудьми. Всією „просвітою“ ховали в саду поміщика Бичка. У Ярини лишилося:

Працював над проводкою електрики в „Просвіті“ і — „пустіть до себе“...

... Гайдамаки знову насунули з села у місто, а через річку на станції червоногвардійці.

IV

Ярина нагодувала Оленку (Мати хотіла, щоб назвали Олімпіядою, але назвали Оленкою).

Зморена була і чомусь задоволена, що зморена. Сіла на ліжко, приглянулася до кімнати.

Порожньо, як ніколи. Батько щось хворий, стогнав у Павловій кімнаті, матери немає.

— Вмирає батько — подумала.

Глянула на дитину — шкода. Сама, а дитина. Час же бурхливий вабить, так вабить, що не всидиш біля дитини.

Така дрянь цей Василь.

Налетів вихорем, збив. Дитину лишив, щез. Як ще був Василь, холодно трохи до дитини ставилася, того, що він був, а тепер сама, відповідальність за дитину на ній.

До батька вийшла.

Довгий і жовтий, лежав на ліжкові. Обріс. Лице худе, жовте в бороду чорну сховалося. Взяв руку, погладив, води попрохав. Очі плакати хотіли, а сам посмішку видушував. У лоба поцілувала, заспокоївся. Все про Лізу питав. Більше Павла любив, а про Лізу питав. Але Ліза в місті, в бурсі, а там бої. 8-ий корпус офіцерський гайдамаків не слухається, а ті зброю вимагають.

Аж коли виходила Ярина, поманив пальцем старий. Очі заплющив, щоб не дивитися. Спитав:

— Павло де?

— Прийде мабуть скоро.

— Так... прийде говориш? А може, значить, так що й ні?..

Мати прийшла, сказала, що хлопці якісь бачили Павла аж на Лозовій.

Але матері можна й не вірити.

Чудно якось із батьком сталося. Ліг, стогнав, стогнав, мова віднялася й вмер.

Заклопотано бігав батько все життя, вперто працював на сім'ю, ходив іноді похмурий, на Павла схожий з волоссям чорним і вмер.

Ярині морозом по серцю вдарило. Бачила його в труні зовсім не схожого на живого. Сині кінці пальців, ніс гострий.

Ліза розпатлана прибігла, наче розум загубила, сліз не зілле.

А в Ярини ні сльозинки.

Щокою до дитини притулилася, та так і просиділа, аж поки не смиконув хтось. (Зіна, здається, була. Чудна тепер Зіна).

Йшла за труною, людей багато, а наче порожнеча всюди.

Зупинялася, як всі зупинялись. Людей багато, хор просвітянський. Не хрестилася. Відколи революція вдарила вогнями, не хрестилася. Ішла за труною, а за спиною посьолок увесь.

На гробках навіть не цілувала батька. Чужим зовсім був.

Дивним здавалося, що Ліза виривалася з рук і хотіла кинутися в яму.

Ледви вдержали. А собі так... нічого... Голова тільки в тумані, серце в льоду. Очі всіх — повз очі кудись дивляться. Думала над тим, що лежав батько в одному піджаці з непокритою головою, та в туфлях похоронних.

Піджак тільки, а на дворі лютий скаженіє, аж земля зуби зціпила...

Василь із Рексом приїхали несподівано, але на похорон спізнилися. Амністії якісь були, казав, щоб заспокоїти, а сам ховався.

Думав, що Ярина повинна сидіти біля дитини й жити тим, що чекатиме його, а приїхавши жінки не пізнав.

Чудачка така. Три дні як вмер батько, а вона з ранку побігла до міста, щоб виступати чи бути на зібранні з якимись кугутами. Забігла з міста на хвилинку тільки нагодувати дитину й знову побігла до „Просвіти“. Смішно було.

Не вдержався. Піймав за рукава й звелів сісти.

— Нам треба побалакати, Ярино.

Сміливо в вічі глянула. Не бачив виразу такого.

— Потім.

— Врешті твої альтруїстичні погляди доходять до психозу, я твій чоловік, а... ти моя жінка і тому...

— Потім... потім, що це „моя“?

Бігла заклопотана по вулиці, а в голові роїлися думки, уривки промов.

На завтра треба було влаштувати справу з карнавками для збору на школи („Рідна школа“). Сьогодні чергувати вечір яко членові ради в „Просвіті“, переписати чисто й чітко резолюцію й привітання Українському Конгресові і балакати кінець кінцем з Василем.

— Хіба не добре так!? Чорт бери врешті все. Західньо-європейська молодь тільки слинки облизує. Вона може лише мріяти про таке велике подіяння життя. А ми ж живемо тут! Хіба ж можна існувати зараз тільки для Василя?..

Василеві щось сказати треба. — Просто сказати, руба сказати все. Коли Василь уночі постукав до кімнати, — Ярина впустила. Він скрутив Ярину, хотів збороти, а вона з силою вдарила по руці й звеліла вийти.

— Давай говорити, треба ж чорт... сказав він злим голосом.

— Давай, але... встань із ліжка.

Встав, запалився ще більше. Хотів вийти, але зупинився біля дверей. Не бачила, чула, що стоїть. При світлі був би схожий на школяра, що спізнився на лекцію й прохав дозволу сісти.

— Ти довго ще будеш казитися,— промовив він глухо.

— По твоєму я казюся? Ого - го!

Раптом Василь заговорив голосно. Прорвало. Вщухла, слухала. Голос його з темряви як голос хижого чарівника. Билися слова об груди.

І від тих слів вмирав Василь Мінцінський з цигаркою в зубах з інтелігентним обличчям, ніжний, батько Оленки і стояв у темряві другий Василь, зовсім стороння людина, офіцер, із чудними бажаннями. Окремі слова поміями вливали, але не хотіла перебивати. А Василь захльобувався й нервово хрускав пальцями.

Як змовк, сказала Ярина:

— Нам не зрозуміти одне одного. Тобі не зрозуміти мене. Я хочу й буду жити, як бажаю.

— Значить, кінець? Маю надію, що час від часу мені можна буде заходити, щоб глянути на дитину?..

— Звичайно.

— І давати на неї гроші?

— Цього можна й не робити.

Так і кінчилося з Василем. Щез він з своїм жовтим чемоданом. Помітила Ярина, що забрав він із собою пару нових погонів, що лежали в коробці для клаптів від шитва.

Катря на другий день казала, що бачила його на вокзалі з Зіною.

Селянський з'їзд губерніяльний.

Поруч з Никипором Дем'яновичем сиділи Ярина та Катря. (Катря свого Захарка дома залишила. Ярина згадала Катрині слова: „хочеться, он як хочеться мати дитину, тільки не від Захарка“). Багато просвітян було. Неділя. Більшовики десь.

Універсал Ц. Р.

— Україна від нині — самостійна!

Никипор Дем'янович плакав від радощів. Ярину зворушив. Посміхнулася, а на очах сльози.

— Ще не вмерла Україна.

Всі, глянула, всі! Цілюються. Никипор Дем'янович:

— Христос воскрес, Яриночко!.. Катю... Та невже ж таки правда!..

Зіна виїхала до Росії. Якось листа Ярина одержала, люди передали. Живе спокійно. Мріяла про таке життя. Вчителює. Тільки ліси остогидли, немає простору. Люди дикі. (Аборта зробила. Але це по секрету, як подрузі).

З Катериною потоваришувала Ярина. Зразу побачила, що подругою буде Катря.

Огидою повіяло від Захарка, чоловіка Катриного.

А в Катрі енергії, тисяча!..

V

Захарко впіймав Ярину.

Тільки вийшла з „Просвіти“, в вічі темінь після електрики стрельнула. Захарко на камінцях сидів, по ході впізнав. Підійшов тихо, скандзюбився, зашамкав улесливо:— На хвилиночку вас... можна, правда?

Ярина невелика, Захарко ще менший. М'явся, не знав, із чого почати, та спромігся й відразу:— З Катьою ви гуляєте?

— Як то гуляю?

Очі Ярини здивовано, а Захарко хіхикнув роблено.

— Я трохи не так... З Катьою ви товаришуєте?

Відповіла:— Ну?

Прорвало Захарка відразу. Яринина спокійна балачка зірвала.

— Так от спаскудили ви її. Чуєте? Спаскудили.

— Слухайте, товаришу... ви...

Затупотів Захарко ногами, заверещав дико:

— Не товариш я тобі! Ти повія! І хода у тебе як у повії.

Зуби зціпила Ярина:

— Не будьте ж ви психопатом...

— Повія, повія. Ти мені з Катрі проститутку, большевичку зробиш! Коли будеш її вводити в розпусту— пристрелю як суку!..

Вилаявся чорно в млі.

Від слів Захаркових кров у щоки вдарила. Втекла. Розбита, ображена додому йшла. Біля хати зупинилася.

В голові трохи шумить, а на дворі повітря холодне чисте. Пішла посьолком.

Рот відкрила, дихала розміряно, спокійно.

В щоку поцілунок вщипнув, крижаний, вітру. Сивими велетнями тополі рядком, моляться, нерухомі. Було страшно. Невже всі думають так, як Захарко?

На шосе вийшла, Дніпра немає, під снігом сховався. Місто в синяві випросталося, груди гордо. Степ кряжі містові під голову білими подушками поклав і спить воно, крізь сон рядна порозкидало.

Коли постукала—двері відчинила Ліза. Не сама—значить не дуже пізно.

Хтось балакав і реготався. І після морозу ніяк не вміла Ярина вгадати: чий голос за стінкою. Заглянула—Марина Шийко.

— Сміх здоровий який,—подумала.

Ліза раптом нагадала:

— У Оленки жар, щось я й забула. Віспу пак щепили їй?

— Ну-да.

Віспа—це страшно. Долонею Ярина до лобика Оленчиного. Гарячий.

— Ого!—Лямпу піднесла,—щічки рожевим грають. Приглядалася до личка дитячого. В соте рішила:

— На мене схожа. І ніс такий...

Оленці погано. Дуже погано. Як тільки Ярина пішла, мати нишком намочила товсте рядно в холодній, як лід, воді і вкутала дитину.

Холодне рядно липло до почервонілого тільця гарячого й Оленка несамовито кричала, а потім час од часу лише здригалась. Захльобувалася, наче топилася. Мов спіймане звірятко тіпалася, але не допомогло. Вкутала таки баба. Врешті заспокоїлася. По півдні Ярина лікаря прислала. Адресу дала, а сама десь.

Шамкотів щось лікар. Крізь сині окуляри розглядав довго, потім губу на губу поклав, думав.

— Скарлатина... — сказав і пішов. Гроші ще Ярина дала.

Коли надвечір Ярина спитала, що сказав лікар, — відповіла мати:

— Кор чи що... Кор, кор. Пустяки, перележить.

В муках на другий день вмерла Оленка.

Згубила розум Ярина — мати. Вовчицею з кутка в куток ніччю жовтотлінною, виснажена, блукала. Катря заспокоювала.

І знов, як і тоді, коли вмер батько, пішла Ярина за труною чорною, що трусилася на возі. Тільки тоді труна більша за батька була, а тепер наче менша за Оленку. Хор тоді...

Віз був великий, а труна маленька і коняка ступала швидко.

А за возом тільки Ярина, Катря та Ліза.

Дядько з неголеною, кучою борідкою гунав чобітьми поруч з конякою і шапкою помахував на неї. Потім вагаючись надів шапку. Зимно й люто, а попа все одно немає.

Закопали труну скоро, наче треба було кудись поспішати. Дядько перехрестився сам і одержавши гроші цвяхнув батою по коняці. Побігла весело.

Цілий місяць мати не балакала з Яриною за те, що Оленку, дівчину малу й чисту як янгол, поховано без попа. Там їй вічне блукання. Мавка душу собі забере.

А Ярині біль. Стукотіли наче молоточки в голові й з-під лоба хтось пальцями видушував мозок. Над очима боліло. Згадала бажання Катрині: Хочеться мати дитину, тільки не від Захарка.

В сусідній кімнаті мати голосно кокетувала з якимсь високим чоловіком із рижою цапиною бородою, що почав заходити вечорами.

Захарко вдень бадьорився, чвиркаючи через губу й потягуючи цигарку, хвалився, що вигнав Катрю, а ввечері, коли ніхто не бачив, псом блукав по-біля Ярининих воріт. Все Катрю хотів упіймати. Але Катерина виходила тоді, коли напевне знала, що Захарка на вулиці не буде.

Та одного разу таки впіймав. Тремтів і нерішуче взяв за руку.

— Прийди вп'ять, Катю...

Руку визволила, нічого не сказала. Дивився Захарко вслід — як сміялася з нього.

А Катрі весело. Тільки іноді сум сірою шапкою світ затулить, а то сміх у грудях. Бень Степан проводив із репетитій. Може й тому.

Бень усмішкою блисне, як ранок всміхнеться. Руку як стисне — туман в очах і у грудях квітки лискочуть. До Ярини вбігла радісна.

— Сьогодні Бень... чудак... ну й чудак! От тобі й Степан!

— Що?

— Нічого, хороший він. Забула пак, знову Захарко впіймав.

-
— Ти знаєш, Захарко оженився. Як же воно?..
— З люти. Тим краще, але довго з нею він жити не буде.
— Ти не знаєш, хто вона.
— Це все одно. Хіба тобі болять?..

Життя червоними кіньми баскими витанцьовувало по рельсах, степах, станціях. Ес-ери коней бояться. Вітру бояться. Потюпки вони, як Никипор Дем'янович З паличкою.

Вийде Никипор Дем'янович, стане, подивиться-подивиться навколо, зашамкотить ротом беззубим, хитне головою й спитає сам себе:

— Кіньми?.. Ну-ну! й хуртовина. І чого це година така шалена? Так-так... І довго це воно?.. Хм... Да... Віє, можна сказати, здорово...

І дивується Никипор Дем'янович, що хуга така, не зрозуміти.

— Смикнуло — зойків гами.

Рвонуло — крові бризки. І заревло, заревло! Степами стогін, степами регіт. Село очі продерло, позіхнуло, порепаною рукою волохатою сховало під пахву все. — Моє.

А місто — вулик з бджолами, мишею поляканими. Влади за владами.

Шлики, погони, зірки й чорні скиндячки. Посьолок спить, завіяний снігом, тільки завод чорніє.

VI

На провесні з водою чутки. Вимерзли зимою, а під промінням вижили.

Чи й вірити чи ні. Бо балакають багато. Відкілясь водою та рельсами принесло їх двом-трьом, а ранком чутки ті на базар і з базару вносили й виносили з хлібом, картоплею, сіном. І гуло-гуло, бо базар сподівався, ненавидів, радів, чекав і гув-гув.

Чула Ярина від одного одне, від другого друге. Врешті плуталось у голові.

— Центральна Рада німців веде.

На провесні з водою чутки.

І раз загуло з півдня. Наче здичавілий цуцик глухо, погрозово. Зірвався з цепу, сховався від людей і гавкає здаля, хвоста підібгавши.

А тут на посьолкові колотнеча. Сунуть лавою сіро по шосе. Мовчки погляд у ноги. Чавунні тіла, мертві й великі, тягнуть кіньми шестериком і від того, що брук, — то бовкають, то дзеленькотять вони. Лава вужем червоновухим. Сила силенна збита чотирьохкутником залізним німецьким.

Вийшла Ярина стурбована й зацікавлена разом. Хотілося глянути, як відступають зовсім чужі більшовики.

А в грудях надія тліє. Може Павло буде проходити. Схопила б за руку, не пустила б. Вже мабуть побачив, що не туди пішов, куди треба.

А лава сунула й сунула. Обличчя чорні, грубі, зодягнені в сіре, а Павла так і не було. На розі біля шосе ноги об меляс замочила, бо

вночі червоногвардійці побили 22 величезних діжки й люди глечиками та цеберками носили його, вибираючи разом із кізяками й грязюкою з збоїн.

Покинутий короб для набоїв та зламана військова кухня з зігнутою трубою.

Вночі на сполох гудок загув. Дико й сумно завив, мов звірюка, що їй у груди вп'ялися гострі зуби хижака.

А на ранок постріли на вокзалі міста й не поспішаючи, ліниво, на очах збентежених поселян, поліз на північ бронепотяг. Димок лишаючи хвилястий.

Бруком вершник в посьолок уїхав. Гайдамака. З золотим зубом.

Одного його люди й бачили за цілий день, а то німці все в капелюхах схожих на арештантські. Суворі й мовчазні. Через міст пройти не можна, тільки над вечір почали по одинці пускати, пильно обшукуючи.

Юрба біля мосту. Вперше Ярина побачила трупи. Шестеро.

Один зім'ятий лежав за насипом у кожанці, з чорнявим вимазаним в болото лицем. Не видно було, де куля пройшла.

Трое за драбиною, що на насип, стягнені до купи між тротуаром і рельсами.

Довгі бліді й такі самі, як і ті, що тікали вчора. У одного на потилиці кривавий шматок мозку. Двоє біля станції коло клозета. Один зовсім хлопчик і тутешній.

Якась жовтовида баба сказала, що служив він на лісопилці. Побожно перехрестилася й поклала по мідяку на очі, бо дивилися вони мутно й безвиразно на небо. Запам'яталося чогось, що на одне око поклала баба копійку, а на друге п'ятака і шкодувала, що не було однакових монет. Так і залишився лежати червоногвардієць із білявим волоссям і страшним від нерівних мідяків обличчям. Лежали так трупи день і другий. А на третій ранок їх вже не було. Хтось казав пошепки, що всіх викинули в Дніпро, але Ярина напевне знала, що в Дніпро їх не кидали й що закопано їх біля станції під цементовим муром сажнів за двадцять од рельс проти семафора. Сказав же це Ярині, як свій, Давид Гарба — гайдамака-вершник.

У Києві зібралося п'ятсот (?) хліборобів, поміщиків та найбільших багатіїв із усієї України й обрали... гетьмана. Горобці від забавки цвірінькали, згадавши солом'яного діда. — „Ми гетьман усієї України“ — йосип твою маму — Шановні українці, од самого Івана Скоропадського не було у нас гетьмана і от бог милосердний зглянувся на наші молитви... — А я тобі, Ярино, говорю, що Павло Скоропадський — генерал і всьо...

... Заглядалася на Давида Гарбу. Смугляве обличчя в Давида і погляд блискучий, сміливий. Сміється він — собі сміятися хочеться. — Глянув раз він пильно, глянула й вона так. Це тоді як говорив він про владу на зібранні.

Хай буде. (У Давида один зуб золотий).

— Ти знаєш, бій буде — сказав Ярині Давид.
— Ні. Не знаю...
— Буде, Ярино, бій. Німців треба вигнати геть.
— Але ж у їх дисциплінована армія.
— Од ломаки. Яка там дисципліна коли жах, батіг. Вона розкладається, армія ця...

Юрба людей, що чекала потягу, сховалася у вокзалі. Ляскали постріли на пероні й хижо свистіли кулі, б'ючись об колеса вагонів. На пероні німці, а між рельсами й під колесами порожніх ешалонів — петлюровці. Сухо гавкав кулемет, випльовуючи дим.

А через кілька хвилин здіймався між вагонами патик з білою хусткою й постріли стихали.

Ярина з дверей бачила Давида. Ішов із револьвером у кешені. Ще двоє з ним.

Вперше шкодувала, що вона — жінка.

Давид про щось балакав із німцями і потім вертався між вагони.

Лежали трупи, а петлюрівці сходилися з німцями й разом реготалися.

Потім знову стріляли й знову сходилися.

І було дивно, що люди можуть так спокійно балакати, реготатися дивитися одне одному в вічі, а потім, зціпивши зуби, тиснути курка рушниць й силкуватися влучити в лоба.

Німці здалися.

Підійшов Давид до неї й поздоровкався.

— От і все... — А у місті? — Там другі роблять, кажуть, вже роззброєно казарми.

Того ж вечора Давид прийшов до Ярини. Сиділи в окремій кімнаті.

За дверима, чекаючи матери, лежав дядько з цапиною борідкою : що разу спльовуючи, чогось завзято матюкався. Через те трохи незручно було й Давидові й Ярині.

Давидові йти нікуди. У Давида хати немає. Ну й залишився.

Може б і пішов кудись у інше місце ночувати Давид, так Ярина сказала:

— Лишайся тут. Ніч... — Хотіла сказати ще щось, але Давид узяв за руку.

— Ну що ж! Ну що тут такого... Хороший Давид...

...Ліза в бурсі.

Катерині розповіла Ярина все.

Коли чоловік дивиться на жінку, як на свої штани й коли жінка живе з праці чоловіка і лише на послугах у нього, це — купля. А раз купля, то й розпуста.

Тому як із куплею, так і з розпустою треба боротися. Треба, кожній жінці зокрема, а загалом жінки повинні боротися вперто, вперто. Засмутилася Катря.

А Давид веселий. Помітив, що Ярина вся його.

— Чому ти не розведешся з Василем тим самим?

— Клопіт.

— Хороше було б...

Трохи замислився. А одного разу вперто:

— Слухай! розведися. Ні, — я кину.

...Був Давид приятель і чоловік, а потім ні.

Балакала як з товаришем по роботі, але близько не допускала. Розумів Давид і мовчав. Власне й вийшло воно з ним якось комично.

Зубчасте колесо крутилося з неможньою силою повільно й тихо. Але все крутилося й крутилося. Зубці підхоплювали все, що було на шляху, здіймали рухом догори, з розмаху хрюскали об підлогу, терли, рвали, нівечили на шмаття, потім знову підіймали й знову били.

Понамостилася порохнява на масну сталь. Тільки коли побити колесо, або перерізати ремінний пас, тоді стане колесо.

Ярина читає більшовицьку літературу. — Хто знає цих більшовиків?.. Пишуть гарно, а роблять погано. Слава богу, вигнали їх петлюрівці під різдво. М'яко, тепло було, хоч і під різдво.

Була ніч. Володя Клоченко з міста через міст мусив іти на посьолок.

Павло передав писульку. Він занесе її й дасть матері. Потім він щезне з посьолку. Візником їхав Захарко. Перегнав. Пильно глянув у спину Володі й враз сів так, наче не помітив його. Володя вгадував: — помітив чи ні. Ні. Ні.

Володі треба багато зробити. Треба відшукати квартиру тов. Сені. Треба передати відомості на північ.

Ішов замислившись.

І враз напроти трое. У одного проти місяця зуб золотий за пошмішкою хижацькою виблискує.

— Стій, хто ти?

Перелякано сказав:

— Педенко. — У відповідь регіт.

— А не Володя Клоченко?..

— Він. Я знаю. — Сказав хтось незнайомий.

З золотим зубом вдарив жменею в обличчя й збив із ніг. Двоє схопили за ноги.

Підняли. Золотий зуб піднімав за голову. Але Володя пручався й кричав. Тоді жменею він закрив рота. Несамовитий крик роздер оксамит ночі. Трое реготалися й реготом заглушили плескіт. Один невідомо для чого стрельнув з карабіна в воду.

Винайшла посаду Катерина. Заробляла копійки, але жила з своїх рук. Помітила Ярина — ховає щось Катря. Спитала. Але Катря не доказала до кінця.

— Захарко знову липне, батько голову гризе.

— Ти про щось не доказала мені, Катре.

— Як?

— Я бачу, що мовчиш про щось таке, що торкається нас обох.

Почервоніла Катерина.

— Пусте. Не варт.

Ярина зупинила погляд на її очах.

— Я трохи догадуюсь. Врешті не може бути, щоб не говорили на посьолку (ти ж знаєш, що таке посьолок?) про заміжню жінку, в якій чоловік чорт знає де, яка була ес-ерівкою і взагалі яка думає трохи інакше ніж всі.

— Мене й тебе лічать ледви не повіями...

— Ого! Ярина зареготалася.

— Говорять, що у тебе тут — кодло і потім говорять, що Оленка... що Оленка вмерла не просто... і це все робота Захаркова.

Кинув Захарко жменю поговорів між люди й пішла обмова з носом закарлюченим, очима брехливими, язиком довгим. Базар обійшла.

Таскали язиками Ярину, в багні топтали. Розбирали по кісточках, згадували про матір її, таку-ж мерзоту, калом каляли тіло.

А Ярина жінка, на зріст невелика, йшла все та йшла з великим портфелем, із дитячими зшитками та протоколами й посміхалася від того, що люди такі чудні тут.

Ес-ери... „Просвіта“... Петлюра... Більшовики.

Зрештою лишалася тільки „Просвіта“. Більшовики самі собі.

— Інтелігенція — гниля. Більшовики це — Чека. А Чеку кожен знає. Страшна з кривавими зубами й з своїм таємниче-кошмарним життям.

Проклята Чека.

Василя завірюха підхопила. Василь був чоловіком і від нього була, Оленка.

Був Давид. Він був також чоловіком, але від нього дитини не було. Бо вона була непотрібна.

Давид у Чека. Третій тиждень в Чека, але ніхто не знає за віщо.

Але хіба треба, щоб було за що?... Казали, що давав інформації до банд і був членом повстанкому. Через те й сидів доки черга дійде. (ЧЕ-КА...). Але це балачки.

Ярину жаль обгорнув. Що Давид трохи не так дивиться на жінок, це — вірно. Що Давид енергійна людина — друге.

Чорна зубата страшна Чека. Там в Чека був Стогна Павло. Його звали пр-сто Павлом, або Ароном. Говорили, що Арон не має однієї руки, петлюрівці одрізали, й що стріляє Арон однією рукою, але чи правда це, чи брехня, не знав ніхто. Одні навіть говорили, що взагалі ніякого Павла чи Арона не існує.

Темне місто здалека, а Чека світиться, фосфоричними очима в темнень вглядається.

Від Давида цидульку одержала Ярина.

Зайди. Тютюну.

Хрест.

Д.

На клаптикові з недокурка написано. Хрест, це зрозуміло. Тютюн передала, але Давида так і не бачила.

В списках покараних Чекою його не було, але й у самій Чека так само не було. Посміхалися знайомі, наче щось знали й мовчали загадково.

Та Катря таки взнала від Степана. Втік Давид.

Вийшов із однією партією на двір, коли саме привели другу. Заплуталось, зам'ялось. Якось встиг перестрибнути через дрота й щез.

Так одні говорили. А другі впевняли, що справа була більше геройською.

Вели Давида „шльопати“. А в Давида під ліжком між дошками ломик. На подвір'ї темно, хоч в очі стрель. До третього (це там де „коврик“ і де „шльопають“) через двір і вуличку йти. Замахнеться Давид та по черепу одного, другого, через дріт, в архирейський сад, а потім берегом у степ. Ну, а там жита сховали.

VII

Білі місто обіклали. Вовча сотня Шкуро. Шестеро кубанців шалено верхи пронеслися мостом і місто в білих.

В „Білій Залі“ — бенкет. Одні співали „Боже царя“, а другі „Ще не вмерла“...

Самому Денікіну професор історії Шмайденко підніс із хлібом-сіллю рушника, а на рушникові вишито:

— Не той козак хто поборе, а той, хто вивернеться —

Кажуть, Денікин взяв рушника, прочитав, кисло всміхнувся й у той вечір ні разу не сказав: „єдина неділяма“.

Місяць цілий місто реготалося й на всі лади пояснювало вчинок професора Шмайденка. А в місті зойки.

Катрин батько розказував крізь старечі сльози.

— Прийшов. Глядь, кубанці до жінки: „Шамать, бабка“. Та не що-небудь, а курку, масла. Я не втерпів, кажу. не село ж тут, сукини ви сини. Ну й вишомполували. Так-же били, подлеці.

А Катрин батько малий, чорненький і сухий. Шевцювання горба подарувало. Хата в нього стара, кривобока, темна. І заїло. От заїло!

Коли б скинути років хоть із сорок, ще б показав він кубанцям і всім „Шкурам“, де Йванько кислиці крав.

Коли Ярина над вечір заглянула в помешкання „Просвіти“ — здивувалася. Стільці були винесені на вулицю, а в помешканні коні.

Екрана на онучі подерли. Портрета Шевченкового порубано, поштрикано.

— Ну й сволочі! От сволочі...

До світанку збудив Ярину Давид. Несподівано з'явився. Схопилася Ярина — сіріє.

Давид у кухні. З степу приніс пахощі та погляд сміливий. Небри-тий, нестрижений, а молодий.

— На хвилинку я...

Напівголосно говорив довго.

Відповіла:

— А як сплять тут. Хату, все...

Посміхнувся:

— Коли на це дивитися, ясно, що сиди дома...

— Подумаю.

Давид закурив: вийшов. За вікном на сірому тлі світанку майнула його міцна постать.

— Хто його знає як?..

Катря й казала, що не йде жінці бути між партизанами, але Ярина знала, що ховатися не минулося б.

Марина Шийко прийшла і сама розповіла, що готуються прийти з трусом. Знайомий офіцер сказав. За Павла.

До того ж, коли більшовики сволочі раз, так білі сволочі двічі.

Катря благала, але Ярина рішуче сказала:

— Піду.

І пішла. Поцілувалася з Катрею й пішла. Сказала:

— Ти ж дивися. Держися проти Захарка, а про мене Лізі та матері потім. Коли вже мене не буде тут.

Дядькові аби на час. Самого Давида він би й не повіз зовсім. Хіба довго раклові сісти пд'їхати, а потім у степу забити. І хіба на тім тижні двоє якихось не обдерли чоловіка так, що той прийшов на хутір з самим батіжком? Такі часи. Обличчя наче й людські, а в середину заглянеш — „Шкура“ сидить... А як чоловік з жінкою, то й він не страшний. Тому й повіз дядько.

Місто з степу чудне й нікчемне. З краю робітничі хатки обдерті. Бані церков визирають. Аж над вечір за третім селом встали. Самі пішки пішли обміжками вбік, а дядько поїхав просто.

Вів Давид — страшно було. Степ і сам Давид. Вів, хто знає куди.

— Тут єсть дядюшка один, — говорив Давид, — із чортячи великою волею. Тільки трохи жорстокий. Він вже знає, що його рано, чи пізно, білі, чи червоні, а розстріляють. І через те він авансом мститься...

Трохи моторошно Ярині. І від слів Давидових і від того, що степ порожній.

А Степ вивернувся спиною, лежить чорний, пухкий.

... Село з садками, сонячниками біля хат, рожами... Співи вечорами, співи лункі. Привітні хазяї... — Таким уявляла собі село. Таким воно було на малюнках. А справді побачила інше.

Де-не-де стріхи розкраяла метелиця. Сіре село з боку й приголомшене Федосієм Черницею, що на конях білих. Людей вішають, а про землю ні слова.

— Інші хоч балакали й то легче...

Іноді підив сірі нитки дощ.

Але осінь розпилася і як п'яна повія бешкетувала степом. Тому танув сніг.

Чекала Ярина осени золотоволосої з промінням ясним прозорим, а з'явилася вона п'яна. Сірі струни дощу й наче хтось віником неохайно вимазав брудною фарбою небо. Як тільки треба було їхати під гору обоянкою,—доводилося вставати й місити чорнозем, бо земля розм'якла. Тоді коні — мокрі і в них з животів цівками точиться вода й вони парують.

Коли осінь — трохи журно й хочеться мовчати. А зараз ще й дощ. Ярина їхала обоянкою до міста.

Перед містом зустріла вершників. Троє. На таких самих зморених конях зхудлих. Один глянув — поводи стримав. Офіцер.

Але Ярина не злякалася, бо на грудях документи. Вчителька з села й більш нічого.

Хіба мало в селі вчительок? І хіба тепер наводять справки?

Спитав сірника. У Ярини сірника немає. Наздогнав своїх, щезли. Три вершника на високих тонконогих конях у сивині осіннього дощу. Гроші в місті по адресі від Давида одержала скоро. Вечора чекала.

Як вже сутінь вилізла з закутків — перейшла міст і знайомими вуличками, порожніми й глухими пішла до посьолку.

Чомусь здалася меншою. Хтось огорожу обдер.

Хотілось, щоб відкрила Ліза. Ліза одкриє чи мати?

Ярина стукає легко нігтями пальців, але з-за дверей знайомий чоловічий голос.

— Василь!... — Ледви не скрикнула від несподіванки й жаху Ярина.

— Хто там?

— Я.

Василь стояв чистенький, голений і шулив око наче від диму. Ярина знала, що це він кепкує.

Роздяглася, змінила одержу. Вийшла чиста й боса, як колись після школи.

Розвалився на столі, поклавши ногу на ногу. Він зовсім не сподівався, що вона прийде.

Вже днів зо три він тут. Лізу бачив лише один раз.

Щоб піддержати балачку, запропонував цигарку.

— Не хочу. Де працюєш?

— В добрармії... Від чого вмерла Оленка?

— Від кору. Хіба не говорили?

— Говорили, але це так... ще спитав.

Об недокурка прикурив нову цигарку. Дві під-ряд. Значить, має щось говорити, але не знає, як почати. Зупинив сірі очі на босій нозі й спитав:

— Що зараз робиш?

— Ти ж знаєш? спитала в свою чергу Ярина.

Василь трохи знає.

— Працюю в повстанському загоні проти білих, — гордо сказала вона.

Василь посміхнувся кривою посмішкою.

— Ого! В банді простіше.

— Я сказала — в повстанському загоні, партизанському.

Василь показав гарний чобіт на нозі.

— Ну да, але ми їх всіх звемо бандитами.

— Може.

— Не може, а да. — Павза.

Роблено зареготався Василь.

— Цікаво! Ха-ха! Цікаво і до ідіотства глупо. В тобі, знаєш, мало лишилося жінки. Ти намагаєшся бути схожою на мушину і це так противно з боку, що коли б ти побачила — певне б заплювала сама себе.

Це накіпало в Василеві. Бачила, що раніш ніж сказати це, Василь готувався, завчив і може деклямував перед зеркалом.

VIII

Вітер то витанцьовував степами й бився об руїни економій, то сумно, як вигнаний сурмач, сурмив. Зима білими кіньми на білих конях. А „зима“ по повстанському — білі. В хуртовину партизани робили нальоти з нею, з реготом, щезали в ніч.

Ярину сум і страх опанували. Давид настирливо чіплявся й іноді був нестерпучим. Десь щезав він у снігах, не чути було, а потім відразу з'являвся дужий і міцний. І очі блищали іноді зле, як у зеленого змія.

Коли одного разу, хазяїн хати, в якій була Ярина, не хотів пустити Давида, він голосно, погано вилаявся, хоч і не такий вже був п'яний, щоб не міг слідувати за словами. Це було вперше при Ярині.

Схопив уночі люто, немов хижак, зубами заскреготав. Не зборов би, та так горіли очі і так туман обгорнув мозок, що сила щезла.

Скрутнув руки, зубами блузку роздер, в груди губами вп'явся.

Потім на ранок щез Давид слабосилий від хмелю й жаги.

Прийшов, напився й щез у хуртовині за снігами.

І того, що зробив він це як дужчий — біль лишився Ярині.

І тому, що більше нічого не треба було Ярині, — біль той гриз.

Пальцями хруснула. В вікно глянула. Сніг вовною м'яркою білою.

Вітер сурмить...

В штабу Давид, вказуючи на людину з рудою бородою, сказав:

— Оце та сама жорстока людина. Наш отаман і твій також.

Око. Трифон Око.

Ярина вже бачила його.

Око глянув і зареготався. Чого зареготався Око, так і не зрозуміла. Знала, що вічно п'яний.

— І ви не боїтеся з нами? — спитав він, пильно вглядаючись в обличчя Ярині.

— Ні. Ви ж не боїтеся?

Око знову розсипав голосний регіт.

— Ха! Ми — чоловіки.

— Це — нічого.

Давид підморгнув і Трифон взяв її за руку. Вийшов Давид.

Трифон смакував. Ярина невелика й міцна. Точені литки. Це видно навіть за халявами чобіток. І вона міцно, немов викликаючи тисне руку.

Бачив Око, що Ярина швидко й задьористо ходить, а коли посміхається, обіцяє багато. Вночі, на самоті, голою вона повинна бути чортівськи смачна.

Це видно. Потяг за руку до себе. Захльобувався:

— Ви... Ярина, здається, Вас... У вас така маненька рука... як у дитини. Слухайте...

Смикнула руку. Випросталась. Око важко дихав. З волосатого обличчя пік його подих щокі.

— Коли? — гіпнотизуючи, твердо запитав він.

Ярина зблідла. — Що коли? Слухайте ви... Що це ви?

— Коли питаю? Де ви сьогодні спите? — гнівно спитав знову Око. Очі йому зробилися зеленкуваті й масні.

Ярина випручалась і вибігла.

Коли Давид увійшов, Трифон скаженів:

— Де Губирин? — крикнув він

— Тут.

Потім Ярина бачила:

Давид повз неї повів до Трифона хлопця років 19. Босого й у самій білизні. На голові зім'ятий, старий гімназійний кашкет.

Ішов білий з жовтими як у мерця аж прозорими вухами. Чути було за дверима голос Трифонів. І враз ляскнуло по тілу — крик... Зблідла Ярина.

Око тягнув за руку на сніг схудле тільце, що силкувалося впасти на коліна й схопити його за руку.

Крикнула в лице: — Що ви робите? Слухайте? Скажений!

Визвірився Трифон. Жменею в живіт.

— Геть! Це не баб'яче діло. Бадам тут...

А напівголий хлопчак з жовтими ногами й напів-божевільними від жаху й холоду очима благав і все падав на сніг.

Чоботом Око вдарив у груди, стогін вибив сухий, а Давид чи хтось інший зареготався.

Хотів захистити рукою очі хлопчик, а Трифон стрільнув з Мавзера й він затіпався судорожно на снігу з простреленою шиєю. Хрипів. Бульки червоні з шиї закривавленої і рот то закривався, то відкривався, як у викинутої на пісок риби. А обличчя вже мертве й спокійне.

Заскименіло волосся Ярині. Почувала, що коли б не вона, може б жив ще цей гімназист.

Вибух, а з ним мозок бризнув у сніг. Тільки стріпнулося тіло під вогнем і димом. Око перевернув на снігу ногою тіло так, щоб не закаляти чобота в кров.

Голова закрутилася від кривавої пари й повітря запахло солоним. З важкою головою пішла Ярина.

Чудні сніги. Чудний і страшний Давид, що так здичавів у степах. І чудні всі. Вони дивляться такими страшними очима.

Партизани, помічала, дивилися на ноги, погруддя й лице такими поглядами, що іноді тікала. І розстріли за розстрілами.

Був капітан, що стояв із гордо піднесеною головою і впав, не скрикнувши.

Було четверо, що стояли на морозі босі. Око розстріляв їх, а потім ніч возився п'яний над трупами. На ранок партизани реготалися з того, що четверо замерзлі стояли навколяшках, поклавши руки один одному на плечі. Була якась жінка з срібним як льон волоссям, що їздила з повстанцями аж поки 11 чоловік не захворіло на погану хворобу.

І ще, ще були.

Ярині треба було їхати до міста по інформації, але за кіньми та по гроші до Трифона вона не пішла.

Та Трифон покликав несподівано сам.

— Ви знаєте, що Давида вбито — сказав Трифон, коли Ярина увійшла в штаб. Здригнулась. Зблідла.

— Отже вбито... Чого мовчите? Хіба все одно?

— Ні.

— Вбито ось як... — Знову Трифон взяв за руку. Ярина висмикнула її. — Куля влучила прямо в живіт. З годину мучився... Він ваш чоловік? — спитав Око враз.

— Ні.

Око зареготався: — Ви мене не розумієте. Не в тому розумінні чоловік, що ви з'єднані якимсь там шлюбом чи що.

— Навіщо ви мені це говорите?

Ярина спалахнула й вибігла з штабу.

Давид прийшов давно. З сірими очима й великим лобом. Взяв за руку, гарно було. Голову на груди клав, щоки кололи. Вона гладила його кучері. Рідний Давид. Потім почав він з шовкових пасом тенета в'язати. Ярина в груди штовхнула. Взяв ще раз, але то вийшло несподівано. То — насильство. З'являвся, щезав, дичавів, знову з'являвся. І от раптом нема Давида. А був же він такий хороший Давид один час. Тільки трохи звіря сиділо в ньому.

У Давида зуб золотий.

Сніги, сніги сплять сном до весни. Падають, падають.

Дні. Тижні.

Була чутка, що з Харкова Червона Армія суне, але про те, що це — правда, знали тільки через тиждень.

Ярина привезла точне повідомлення з губерніяльного повстанкому. Проте до повстанців ще приїздили інструктори з Польщі від Петлюри, говорили, агітували й щезали так само несподівано, як і з'являлися.

Трифон спочатку вітав радо, а під кінець повісив одного на бантині.

Потім казали, що Трифон хвалився, ніби партизани б'ються, більшовиків чекаючи, а не Петлюри. Але Ярина не вірила цьому.

Після різдва відразу — одлига.

Ночували за 40 верстов від міста і не знали, що в ньому червоні. Вранці прокинулися — патрулі по селу й на роздоріжжі в сірих

шинелях. Російські рушніці, чоботи, зірки на шапках. Відразу видно, що не партизани, а регулярна армія.

Бачила Ярина, як Трифон із кількома своїми їздив на засідання до штабу дивізії, а всі говорили, що доведеться об'єднатися з армією. Так і було.

Через два дні партизанський загін приєднався до Н-ського корпусу як окремий полк.

В-останнє їхала Ярина в місто, щоб передати папери й додому.

Голова боліла. Коні тягнули важко по напівмокрому снігу санки. М'ягко дмухав у обличчя вітер. Землею пахло сирію, а по стріхах мох зелений і степ рябіє. Очі затулила. Тепер їхала без страху. Раніш їхала—страшно, бо лежить місто звірем принишклим. Ще більш страшно тому, що величезні цегляні в'язниці, недобудовані й червоні, вишкваривши зуби, чорними очима вглядалися в степ і були першими будівлями міста.

Тепер лежали вони внизу наче великі порожні коробки.

Ярина слідкує, як за спиною степу вилазить місто. Велике, мертве й таке привабливе. Ось гадюкою Дніпро. За ним на тім боці сіра аж синювата мішанина з хат, дерев, заводів. От ясно видно великого парового млина й білі стінки зруйнованого помешкання поліції. В тій мішанині одна хатка, а в ній Ліза й можливо Павло.

Ще далі вивернулось лівобережжя, груди волохаті під вітер, під сонце підставило. І вже немає степу. Полозки чиркають брук...

Надвечір Ярина дома. Прийшла, в хаті—нікого. На ліжко Лізине лягла. В голові жар, ноги ломить. Їхала, думала:

— Несподівано підкрадуся до Лізи і раз... очі руками затулю. Голосом чужим—„Хто“?

Ні, не питаю. Ліза сама знає, що треба вгадувати.

Але Лізи не було. Заснула... Тиф...

IX

Жар то гарячим оливом вливався в голову, то відразу щезав і тоді робилася голова свіжою. В такі хвилини приглядалася до обличчя в люстро, до рук.

Ліце з ніжною шкірою і очі великі блискучі як ніколи.

І великі, великі. Аж трохи смішно, що вони такі великі й немов чужі. Пальці тонкі, білі. Коли їх держати проти вікна на сонце, вони наче прозорі й жовтуваті.

Хотілося: поглажувати руки, голову, їсти солоного огірка або хоч раз ковтнути сирівцю. Трохи сирівцю. Його не давали і було досадно.

От і волосся одрізано. При пам'яті не дала б. Воно було довге й густе й іноді його було приємно заплітати в батіжка.

Більше, правда, воно заважало, хотілося тоді зняти його геть, але тепер шкода. У неї й бажання дитячі й говорити хочеться дитячим голосом.

А Ліза й балакає чисто як до дитини. Аж чудно.

— У тебе скоро буде таке точнісінько як і було.

— Ну? Вже піросло?

— Вже. Тобі під „польку“ буде краще, ніж з косою. Дай попробую. Рукою затуляла Ліза Ярині потилицю, наче збирала волосся, відводила голову й дивилася.

— Справді. Під „польку“ краще. І... чого доброго ти схожа на Оленку.

Водила рукою по голові, але до кіс було далеко. Де вже там коси?..

Ліза все розповідає Ярині.

У Кальченюк розбило, не зовсім, але майже розбило знаряддями хату. У Репана розірвало в сараї тільну корову. Махно з шосе бив по місту так, що посьолок дрижав. З'являвся з чеченами Май-Маєвський, грабував і на телеграфних стовбах вішав комуністів, аж поки прийшли червоні.

— Партизани ж власне билися за те, щоб прийшов Петлюра.

Ярина відповіла: — Ні. Цього не можна сказати.

— Як ні? Чому не можна?

— Тому, що в останні часи вони вішали петлюрівських агентів. Замислилася Ліза.

Іноді приходила Катерина. Худа, бліда. Очі задумою вгорнулись, згасли. Борсалась, борсалась, хотіла бути вільною, та не сила. Захарко жінку другу вигнав та ще дужче липнути почав.

Вимочила серце в сльозах, губу прикусила, щоб не заридати. Взяв за руку як за повід — пішла. Тільки кіт чорний у грудях і голова чужа.

Іноді хочеться викинути щось зле й реготатися.

— Ну що ж. Ще може що-небудь станеться таке...

— Може й станеться. Ох! Якби сталося, Яриночко...

Спробувала Ярина ходити. Встала вперше — кров у голову вдарила, підлога з-по-під ніг убик посунула. За стіл руками вхопилася — стіл з-під рук. Жовто в очах. Полежала ще.

Ярина ходить.

Ех!

Як хороше, коли після лежанини нудної й довгої встаєш і почуваєш, що в тілі міць. Хочеться трішки розстебнути блузку й іти проти вітру. Лише якийсь день непевність у силі, а потім — як давно.

Тоді було вохко й ще не видно було весни, а тепер дзвеніло в повітрі, наче срібними паличками б'ють об золоті персні. Пахло лататтям у м'якому повітрі й на роздязнені дерева хтось накинув білі тканини весільні.

На березі гукала голосно. Вода згуки ховає і нікого немає.

І коли надихалася пахоців води, землі, бруньок, щезло бажання гукати, а захотілося тихо йти за водою і дати волю думкам. Вони тоді пливуть як плями на воді від нафти.

Не мріяти, а просто дати волю думкам. Іти за водою або сісти під деревом і думати.

— Дні й дні. Полька, Василь, Давид, Оксентій. (Цікаво де Оксентій?) Полька не такий як Василь. Василь не такий як Давид. Це в де-чому. А в де-чому вони зовсім однакові. Полька власне відпадає, бо то було задоволення потреби, несподіване, швидке. Він був першим. Повинно б було залишитися в згадці більш ніж що, а тут якраз навпаки.

Так собі. Було, пройшло й все. Головне — у всіх одне бажання: — зробити коханкою, жінкою, своєю...

До Осени ще Літо. А в осени — школа. Треба жити так, щоб заробляти на їжу самій. Це найголовніше.

Ліс. Сутінню збентежена додому втекла.

„Я мабуть скоро приїду. Хотілось все-таки приїхати. Проте сучаю не дуже.

Ганяєш собі білу наволоч як зайців і почуваєш, що твориш добро для революції. Я так багато передумав за цей час, що не сказати. Та де там передумав, коли просто дивився на те, що робилося навколо й робив висновки...

Гадаю, що ти вже тепер інших поглядів і не така „шира“ як тоді. А Ліза так мабуть справжня комсомолка. Вона запекла, хороша з неї буде робітниця. Адреси не пишу, бо на місці не сидимо й взагалі листів тепер не одержують. Ніколи з ними, сама знаєш, який час. Мабуть, приїхавши, доведеться спорити з тобою. Павло“.

Добро для Революції! Як це? Хіба вона не робила добро для неї.

Стій. Вона ж любить її, революцію? — Любить. — Вона брала участь в ній? — Так.

— Вона контр-революціонерка? — Ні, революціонерка.

— Про яку ж революцію говорить Павло? — Про іншу.

Добро для зовсім іншої революції. Значить, живе Павло іншим життям і в нього є твердий ґрунт під ногами, шляхи в майбутнє.

Якось відразу побачила себе з боку такого нікчемною в порівнанні з Павлом, що стало соромно за все те, що було. Горіла, горіла й раптом у одну хвилину побачила, що витрачала енергію марно.

— Але ж може так і треба було? Може не інакше? Адже ж я любила це? А перед очима стояв образ Павла. Чорноволосий, широкоплечий, мабуть дужий тепер. Очі вугликами, коли похмурий, вишнями — коли сміється.

— Пішла тоді за Никипором Дем'яновичем, а Павло пішов на станцію з Володею. А Никипор Дем'янович із паличкою, стара людина, з мозком запліснявілим. Коли говорить, „то так вже тобі скаже, так скаже“...

„... Чорт знає що, тільки не соціалізм. Нахабство, вандалізм, знищення всіх здобутків культури, поруга над статечністю. З Росії, такої великої держави, зроблено дім розпусти. Я не можу без гіркої усмішки згадувати твої слова про свободу. Свобода! Яка в чорта свобода, коли я в концлагері на два роки й позбавлений якихсь ваших ідіотських „прав“ на три. Яка свобода, коли кучка ненормальних, ідіотів, що мають нахабство виступати од імени усього „пролетаріату“, зажмала рота стомільйонному народу? Ех дурні, дурні! В Росії, де кожен такий власник, вони хочуть завести комунізм...“

Курить немає. Як би хороше було, коли б ми жили тихо, сім'єю, як до цієї на віки проклятої смуті. Щоб ти була моя, вся моя твій, не дивлячись на все, Василь Мінцінський “.

Ліза ховала щось.

У Лізи був Федір, вона бувала з ним, але це було не те.

Федір з'являвся іноді над вечір, смішив веселою балаканиною, а коли темніло, виходив з Лізою і десь вони гуляли довго вдвох, так що Ліза приходила додому за північ, весела, немов наелектризована. Про це знала і Ярина і всі, але це було інше.

Ховала щось Ліза.

Все хотіла Ярина довідатися що, але не вдавалось. Кинула врешті.

Єсть якийсь секрет у дівчини та й вже. Молода, крила розпростила, життя вбирає.

А Ліза тільки всміхається.

— І зовсім ні з чим я не ховаюся. Секрет? Це так здається. Да, Катря казала — зайде...

Таки ховає щось. Ховає й Марина. У Марини був Ілько, високий, білявий. Ходив у чорному, посміхався чаруючи. Але це також друге.

Чому іноді в Лізиних очах то неспокій ховається звірятком, то відважність блисне блискучим вогнем?

І несподівано для всіх зникла Ліза на два дні. Потім прийшла серйозна і Ярині ніяково було спитати, де була. Такою вже міццю віяло від Лізи, такою дорослою здалася вона.

А Ліза нервується:

— Хтось забрав мою алгебру. Чорт знає що! Поклади, одвернися і вже немає.

Ярина нарешті з притиском:

— Мабуть комусь дала або забула де.

— Та дала ж, дала, але кому дала? Кому, от питання. Так багато роботи.

— Роботи? Якої роботи?

— Взагалі, роботи.

Так і не сказала нічого Ліза на цей раз.

Але Катерина прийшла, жаху принесла. Відізваля Ярину.

— Марина — дура. Коли вже робити такі речі, то принаймні треба хоч язика держати.

Ярина здивовано глянула на Катрю.

Було дуже просто: Марина, Ілько, Ліза й Федько вступили до повстанської групи.

Думають зробити повстання.

Ярині дух забило. В один момент зрозуміла вагу дикого вчинку Лізи.

Був рік, коли Врангель синім гадом виліз із Криму, а з Польщі ближче до Києва сунули білополяки. І був рік, коли Чека, міцна як кремій і непохитна як гранітна скеля, мобілізувала всю партію.

Як хмари в негоду думки.

— Чи змогла б вона, Ярина, не піти в партизани проти білих тоді, коли вже рішила йти, якби хто сказав, що йти не треба? — Ні; не змогла б. Пішла б. Все одно пішла б. Тепер Ліза переживає те ж,

що переживала вона сама 2 роки тому. Але ж тоді білі були. Тоді — це інша річ.

Впіймала Лізу.

— Слухай, Лізо, — сказала твердо й сухо, — кинь, нічого не вийде, бо це вже непотрібне. Тепер це дика річ. Ідіотство тепер.

— Що кинути?.. — вдавала, наче не розуміючи, Ліза.

— Повстання. Це вже непотрібне.

Зареготалась Ліза, втекла. Чорно Ярині. Відразу закрутилося все, немов у скаженому вирі.

Життя червоними кіньми вперед. Трощить на шляху все, що під копита, готить залізним возом.

— Ну що ж це буде, що буде?..

Катря сказала:

— Я скоро буду мати дитину.

— Ти дитину?

— Я дитину. Справді. Ох Яриночко!..

Кинулась на шию, поцілувала. Чи сміх крізь одчай, чи сміх самий. Очі блищать. Може й сміх, але дужки під очима й руки схудлі.

— Від кого? — спитала враз Ярина.

— Як від кого?

— Не від Захарка ж?

— Ні. Не від Захарка. Ти хочеш знати, від кого?

— Хочу.

Подумала хвилину Катря.

— А коли я скажу, що він був розумний, дужий і цілком здоровий, досить цього?

— Мабуть досить.

Сіла Катря.

— Я мала право на це? Як ти гадаєш?

— Я думаю, що мала.

— Ну от...

X

Гудів базар вранці. Вдень посьолок гудів.

Розповідали пошепки про степ. У ньому нараз з'явилося кілька банд. Око, Брова, Руденко, Хмара.

Степ колись сказав, що „для баб'я тут діла немає“: Хай собі шумує.

Все одно, чи то вітер бентежно золото-хвилястими ряднами бавиться, чи лежить у ньому сховавшись село, тихе, замкнуте, але готове стрибнути мов поранений звір. Хай. В ньому кров. Його розбуркали й тому шумить він, грає, як молоде вино, в шумі міць гартує. Але ж як це „Хай?“ Ні, не так.

Хтось казав, що від Трифона пішли всі ті, хто йшов до партизанів лише для того, щоб здихатися білих і що в нього залишилася купка справжніх бандитів. Вночі вони пограбували повітовий фінвідділ і їх

спіймано й постріляно. Одні казали, що постріляно їх в Чека під великдень, другі впевняли, що Трифонові вдалося урятуватися. Катря ж від Степана знала ось що:

Трифона розстріляно разом із іншими за звіряче знущання над агентами Губчека, товаришами Ніколею та Павлом. Ніколю спіймав сам Трифон і ножем виколов очі. Потім у степ пустив. Але через день задушив. Тепер замість Трифона — Брова.

Колись бачила його Ярина біля Трифона. Кандидат у „батьки“.

Це десь в степу було, а в місті гомоніли посьолчани поза вулами й один другому на різні лади переказували про існування повстанської групи на посьолку.

— Посьолок — великий, але повстанська група в ньому тоді як за Дніпром на горі, як на долоні, біліє страшна Чека — щось надзвичайне! Головне, що чималу роль в групі грають двоє ще дуже молодих дівчаток і одна з їх, здається, сестра отієї повійкуватої вчительки Ярини, що один час закрутила голову офіцерові, збавила життя своїй дитині, водилася й жила з якимсь гайдамаком, була з махновцями й зараз тільки те й робить, що лікується від сифілісу... В неї й мати така. Знаєте?..

Врангель сунув. Ближче й ближче до міста. З ним Махно.

Ярина бліда, виснажена, добилася до предгубчека, але він був похмурий і сказав мало.

— Тепер справа значно гірше...

... Гуркотіли важко й розхлябано грузовики, вивозили з міста на вокзал папери, майно. Евакуація. Це було гірш за все, бо коли евакуація, люди поспішають і Чеці немає коли зупинятися на дрібницях...

Ярина, мати, Катря й Маринин батько бігли в Чека, коли там не було вже преда. Холодно в грудях і боязко, бо могли дівчат вже не застати. Хтось сказав, що могли їх вивезти до Москви й це була остання надія.

Жінка доглядач у Чека була така добра й дозволила глянути на дівчат.

Чомусь були вкупі й дівчата й Ілько й Федір.

Саме мили підлогу. Ярина помітила, що Маринин батько весь час витирив сльози, а всі були бліді.

— Як це гупо, що вони миють підлогу... — сказала Катря.

Зірвалася Ліза до Ярини, всім тілом пригорнулася до сестри. Волосся пишне, кучеряве. Заплакала, але враз стрималася. Щоб сказати щось, сказала:

— А Марина ж вагітна, от що жаж... Ти зараз розумієш це, Ярина... От-де...

Марина сухо поцілувалася з батьком, а всім холодно, якось по чоловічому стиснула руку. Потім, ні до кого не балакаючи й не слідкуючи ні за ким, захоплена однією важкою думкою, ходила висока, струнка, з жовтим обличчям і горда. А батько стояв і витирив кінцем піджака окуляри і боявся сказати слово або підступити ближче до дочки.

Ілько криво всміхнувся й зачав розглядати пальці на босих ногах. Яринана мати заплакала й похитувала головою наче без слів докоряла Лізі.

— Не плачте ви... — кинула їй Ярина, а сама чула, як немов важка залізна гулька підкотилася до горла й душила так що не сила було сказати ще хоч би одно слово. Напружила всю силу, щоб не заплакати, але почувала, що вимови вона будь-яке одне слово — сльози бризнуть і вона заридає. Мовчала й поглажувала волосся Лізі.

Таким тоном, щоб порушити гнітючий настрій у всіх, Катерина спитала:

— Як становище?..

Марина нервово, не дивлячись на те, що силкувалася бути спокійною аж холодною, махнула рукою і після цього мати заголосила, а батько кинувся до неї й почав цілувати руки, очі, лице.

Камера велика, наче дуже здорова для чотирьох, тому голосіння було дике й страшне. Ліза заспокоювала. Взяла ганчірку й вмочивши в цеберку почала говорити весело й бадьоро.

— Не плач, мамо, нас пустять, — але зразу ж тон її наче увірвався й вона безпомічно глянула на Федька, що дивився у вікно.

При словах Лізи, Марина глянула на Катрю й свідомо показала пальцем вниз, але Ярина помітила це і в грудях болісно защеміло.

Нараз заговорили всі, навіть Федір сказав:

— Ясно, що мусять випустити, — а в очах туга.

Коли прощалися, Ліза прошепотіла Ярині:

— Це ми тільки так, а надії дуже мало. Власне немає. Слухай, як ти відносно того, щоб Марині привели акушерку га?.. От ерунду я порю...

Вона довго цілувала Ярину.

Як закрили двері, Федір гукнув так, наче забув щось сказати.

— Катря!!

— Що?! (павза).

— Як побачите наших, передайте хай в садку під яблунею поставлять дубового хреста...

— Ладно...

В цей час дико, немов чужим різким голосом Ліза крикнула з підйомом:

— К чорту хрести!!!

— Лізка! — крикнув крізь зуби Федір — що ти, божевільна?..

Жінка шкляними, переляканими очима дивилася на Катрю й немов божевільна говорила:

— Ви знаєте їх... я бачила, що ви часто були з ними. Їх розстріляно. Як же це... Як же вона допустила, і кинуто в Дніпро.

Шарпонуло в грудях. Стояла й розуміла лише одне. Жінка побігла. Повернулася Катря й собі пішла, майже побігла. Зустрічаючи знайомих кидала:

— Їх розстріляно... В Дніпрі, кинули в Дніпро...

Ярина ходила бліда. По очах пізнала, з чим Катря прийшла.

Мати зомліла. Коли Катря привела лікаря, той сказав, що може бути погано через серце. Але мати встала.

Ярині здалося тоді, що вона симулювала припадок...

На Дніпрі над вечір, Ярина бачила Лізу, Марину й всіх.

Вода холодними язиками лизала берег і кілька трупів плавало в воді.

У Лізи не було черевика на одній нозі, а волосся підбивалося водою й то ховало то показувало мертве обличчя. Куди стріляно — не видно.

У Марини мокра дірочка на лобі й на потилиці вивалився закривавлений мозок.

Матері мов двоє вовчиць сумували над забитими дітьми.

На Лізі — сорочка Яринина, соловиним вічком вишивана.

Міліція прогнала...

XI

З потяга біля семафора Павло скочив. Ще за добу знав, що скочить прямісінько на тому місці, всипаному піском, де доріжка з насипу, а трохи далі стовбець з рельси. Там стрибав колись.

Вночі може б і не стрибав, бо можна не розрахувати а ні ходу потяга, а ні віддалення до стовбця й наскочити на нього, а вдень можна.

Звідси навпростець, і дома. Це далеко ближче, ніж від станції. Навіть з вагона видно дощатий дах мазаної хати.

По один бік рельс, — хати чорні від сажі й часу, а по другий ще чорніші й мов поставлені не зовсім рівним рядком коробочки з-під сірників.

Колись, як ішов із дому, на самій високій трубі заводу, захльобуючись гукав до хаток червоний, як величезний метелик, прапор, а тепер його не було.

Майдан біля заводу зробився наче більший ніж був, ворота поруч з контрольною наче вгрузли в землю.

Біля хати пройшов двічі. Точнісінько така хата, як і була. Ставні закриті. Відчинив, приглянувся. Порожньо. Постукав легенько пальцями об скло. — Очевидно дома нікого немає, — подумав.

Поклав скриньку біля дверей, а сам по подвір'ї пішов.

„Полкана“ в будці немає. Був старий і певно здох. Заглянув у будку — і соломи немає — значить таки здох.

А пес був хороший. Сивий і кудлатий, з бундюгами на хвості.

Очей за кудлами не видно...

Мати прийшла зблідла й схудла. Як побачила Павла — туга з радістю, як ніч з ранком боряться. Заплакала, в лоба тихо поцілувала. Щось хотіла сказати, та тільки рукою махнула.

Вийшла, ставні відчинила. Павло придивився до її обличчя й на ньому побачив ще більше ніж тоді одвислі губи, як у людей, що дійшли до упадку сил, і темні плями під очима.

Обережно спитав:

— Де Ярина?

Змовчала хвилинку.

— Немає...

— Де?

— В місто пішла...

— А Ліза?..

— Немає...

— Де?

— Зовсім немає...

Зціпив зуби Павло.

Від того, що кігтями шкрябонуло в грудях і надушив хтось великим пальцем над лобом — стукнув ногою по підлозі, процідив:

— Де ж?..

— Розстріляли... бідненьку.

Губи матери скривилися, хоть силкувалася говорити спокійно, а Павло момент прислухався до клекоту в тілі й знав, що зараз буде та хвилина, коли розум звірком сховається десь і гулятиме одна розбуркана сила м'яз.

Не дихаючи допитав:

— Денікинці розстріляли?

— Ні.

— Махновці, Петлюра? Хто?!!

— Красні...

Підняв стільця, замахнувся, одним махом розтрощив на цурки.

Мати заголосила, а Павло, дико розмахуючи руками, кидався по хаті й трошив усе. З якоюсь насолодою, смакуючи, здіймав один по одному з кутка образи й бив ними об стінки. Заспокоївся аж тоді, коли не було сил. На ліжко ліг. Плечі трусилися.

Коли Ярина увійшла, мутним, згаслим поглядом дивився на неї і не привітався.

Коли вона з сльозами кинулася до нього, крикнув:

— Сволоч ти! Якже ти допустила, що її за Петлюру розстріляли? Це ти винна. Ти!

— Я не винна... у неї пізніше це почалося — сказала тихо бліда Ярина.

Ніч за день сховалася.

Павло сидів поклавши голову на руки й слухав. Ярина розповідала.

Приглядалася до нового в Павлові і говорила тихо.

Павло таки ширший в плечах став. Діжкуватий такий як і був, а на лиці одна зморшка над носом. У військовому.

Пішов малим, а повернувся дорослим. Трохи нижня щелепа вперед як у батька. По кімнаті пішов.

— Довго з партизанами була?.. — запитав.

— Біля п'яти місяців...

Помирилися.

XII

Осінь золоте волосся кучеряве розпустила, зморено руки розкидала, спочиває мрійно в півсні. Коли вільний день, Ярина збирає своїх учнів і юрбою вони йдуть, на річку, кучугури, в ліс.

За цементовою стіною заводу кучугури обросли верболозом, а за ними — могили, схожі на підстрижені, закопані з бородою по вуха голови велетнів - людей.

Ще далі степ, голений, сіріє кураєм. За гонами ліс годованою отарою овець насунув до води й мовчки, жадібно п'є...

Дітлахи регочуться тому, що повітря прозоре як після дощу і того, що його багато. Так багато!

А хліба в людей вже не було. І не помічали ні Ярина, ні дітлахи, що був вітер все з сходу та й з сходу, а сонце ще з літа блищало жовтавою малою плямою і було мале, старе й зле.

Ще з весни потягнулися валками вози в Таврію та Полтавщину...

... Хай гниють, хай мруть тисячі від пранців, хвороби злої, і мільйон ковтне війна!

Хай вигорить клин від пожежі й нехай від сапу в другім клину попадають кращі коні! — Але хай не буде голоду!!.

Бо коли пазуристий голод дивиться мертвими очима на всіх, коли пожадливі зуби його клацають над тінями з людей, — тоді чорною каменюкою душить одчай кожного, пече в шлункові, й жовтіючи пухне тіло, а шашлі вперто й настирливо точать мозок.

Коли голод неповоротним гадом повзає між людьми, тоді немає для Ярини білих, більшовиків, петлюр. Єсть тільки ті, що хочуть їсти й не мають що з'їсти.

Ярина — сама. Павло на Київщині. Мати — щезла десь.

Хату люди не з'їдять, брати в ній нема чого.

Що Катря має виїздити з Яриною — Захарко не знав.

Катря збрехала. Сказала, що Ярина хвора, а тому вона буде біля неї днів зо три-чотирі. Грошей як попросила — дав. Тільки подивився недовірливо, скривився.

— Охота тобі водитися з такою — сказав все-ж м'ярко.

— Ти не знаєш її.

Захарко одійшов і, не дивлячись на неї, немов між іншим, додав:

— А ти бачиш у ній тільки те, що вона силкується показати.

— Але допомогти їй треба.

Катря пішла. Ярина продала все, що можна було продати. По торбинці на плечі взяли, а в плечах найпотрібніше.

... Там степ чорний, сухий, скандюбився від морозу, а тут між лісами лежав він пухкий, білий. Вкутався й спить.

Там не було лісу. Хіба над річкою невеликий, а тут багато лісу.

З Вінниці вийшли.

Доки поруч рельсів ішли — нічого, а тільки-но в поле на шлях звернули, як вітер в обличчя вдарив, зустрів непривітно.

Сніг м'який і по коліна. Шляху не видно.

Липи старі (кажуть, до Чорного моря простяглися) чотирма рядами посадовлені.

Через те й помітно, що шлях під снігом тут.

Від ранку до вечора лише сім верстов і пройшли, у село потім звернули.

Вбоге село обшарпане.

— Вчителя в селі кат-ма. Був один вельми вчений, але до школи ходив тільки тоді коли тепло, Дем'ян, а хоть Дем'ян Михайлович — все рівно. Монахом був, той що дочку Повара Михася у велике місто вивіз, обдер на барахло, там і кинув геть... Можна говорити з ним, але краще зайти до батюшки. Його й люди поважають і голова в нього на плечах не вчителя Дениса... Тільки в нас важкувато буде і навряд чи захочуть дядьки. Вчительок не полюбляють, була одна вже...

Дем'ян Михайлович жив сам — один на велику квартиру.

Кобза на стінці, книжок на столі купа, а сам він товстий у тісній сорочці сидів за столом і читав „Кобзаря“. Він говорив як банкир.

Жінок тут таки справді не люблять, але коли до їх підійти й узяти вірний курс, справу можна влаштувати. Головне — треба слухатися його, Дем'яна, і насамперед т еба пустити пилюку дядькам у вічі якою небудь аховою промовою або лекцією в „Просвіті“ з історії українського народу. І ще Дем'ян, як людина, що бажає добра, попереджає: — ні слова про церкву, більшовиків, комсомол — люди тут націоналісти, свідомі націоналісти...

Сидів, закинувши ногу на ногу, й уважно розглядав Катерину.

Катерина чорнява, Ярина білявенька.

У Катерини очі мрійні з задумою, а в Ярини сірі, гострі, зор сміливий і... не цікава взагалі Ярина. Катря м'ягча.

— Ви значить вільні будете... — сказав він до неї.

— Може працюватиму... допомогатиму всім...

Тої ночі лишилися ночувати в Никипора, що жив на роздоріжжі. Никипорова дев'ята хата від Дем'яна.

Сивина на волоссі, а молодий розум. Книжок багато, колектив організовує.

В школі Ярина бувала аж до вечора. Дві групи, а сама. Але діти такі хороші, що хотілося робити.

У вечорі, коли ішла додому, боліли ноги, як після довгої ходанини, й щипало в горлі.

Несподівано Дем'ян на три дні позичив коня й санки й поїхав по селу збирати хліба для вчительок. А ввечері одного дня приніс списки всіх тих, що давали хліба.

Дядьки давали неохоче, бо за хунта тепер можна виміняти хустку, але по малу-малу за допомогою Дем'яна й вчительки мають 21 пуд жита. Це головне. Є ще й сушня, горіхи, смішно, але єсть і сачавиця.

Якщо вчительки не схотять їсти сачовиці, то можуть її продати й купити собі олії, або ще краще сала.

З дядьками довелося панькатися, ледве не клянчити, але Дем'ян Михайлович гадає, що „товаришка“, вибачте за жарт, здасться... Ярина, звичайно за допомогою, пробачте, просто Катрі — зможе доказати селу, що праця, витрачена людьми на хліб і Дем'яном Михайловичем на збір його, не пропаде марно й що вчительство дурно хліба не їсть. Воно стократ віддячить своєму занедбаному народові.

Хліба можна брати, скільки треба, хоч власне Ананій Скорбун і проти того, щоб хліб був у вчительок, краще видавцем.

Секретар Васюта прочитав сам, а потім поніс Ярині наказа, щоб у попа одібрати город той, що межує з шкільним, і вигнати геть попа з хати, а туди перевести другу зміну школи.

Про це можна було б і не говорити на сході, бо раз наказ, то треба його виконати хоч що.

Але Никипор узяв та й прочитав папір. Хіба знаття, що вийде такий галас. Піп пронюхав і прибіг. Стояв і глупо посміхався в куточку. Загудів сход, а землі батющиної не дав. Ярина з ненавистю дивилась на Дем'яна, що говорив до людей:

— Я, товариші, самі знаєте,— людина релігійна. Я сам організував у вас нашу українську церкву. Але церква — церквою, а школа школою. Потрібне їй те й друге. Наше вчительство...

Дем'ян хотів щось сказати, але один голос, а за ним ще з десяток перебили:

— Яке вчительство, як вчительки... з баби що за вчитель... беженці...

Ярині неначе хтось по щоці вдарив, але вона нічого не сказала.

Никипор посміхнувся їй, дивлячись на Ярину, махнув рукою в бік Дем'яна та Ананія:—хай сьогодні він гуляє. На сході залежить все від того, скільки прийде незаможників.

Ананій впився зеленкувато-пронирливими очима в Ярину й потім щось прошепотів до тих, хто стояв біля нього.

Землі батющиної так таки й не віддали.

А з землі почалося все.

Дем'ян Михайлович якось прийшов чистенько зодягнений і солодкий більш ніж коли.

— Вчительки такі привабливі й ніжні, такі розумні й енергійні всьому селу. Крім того, тов. Ярина позавчора так чудово прочитала оповіданнячко діткам, що вони... що тепер про це знають всі батьки... Єдине це треба менше про походження людини від малпи... бо діти цього не розуміють, а старі гудуть. Це звичайно страшенно цікава тема але... краще що-небудь про Богдана Хмельницького, Мазепу, про книгу биття українського народу, про Шевченка... Ми можемо навіть робити так: ви говорите, а я граю на кобзі. Потім дуже бажано, щоб вчительство разів зо два пішло до церкви; це, розуміється, для того щоб зробити ефекта й остаточно...

Слухала Ярина, а в грудях лоскотав сміх. Хотілося з реготом вигнати геть цю черевату людину з салом на потилиці. Але Дем'ян держав в руках все село. Коли Дем'ян виходив, немов між іншим сказав.

— Прийшла там бумажка з повіту, щоб землю таки забрала школа.

Ананій поза вуглами шепотів, що вчителька Ярина їздила до міста і там підмовила „старших“ так, щоб землю відібрати під школу.

... Катерина занедужала на тифі.

— Ви, Ярино, не слухайте й робіть своє. Говорить не село, а Ананій куркуль. Коли що, неможники піддержку дадуть, от тільки школу б нам,— сказав якось Никипор.

— Для неможників? — спитала Ярина.

— Ясно.

— Збирайте охочих.

Никипор зібрав. Вечорами Ярина вчила, а Никипор всю власну книгозбірню подарував.

А село почало.

— Чорт її знає, що вона робить там з чоловіками. Чоловіків багато, а вона — одна.

Це переказав Дем'ян.

Йшов поруч високий, товстий. Кобзу ніс.

Сьогодні Дем'ян хоче програти Ярині дещо. Голос у нього не аби-який, але слух без сумніву єсть. До речі Дем'ян провідає Катрю. Це можна, гадає він. І всеж Ярина даремно зв'язалася з неможниками. Навіщо вчителю втручатися в політику й говорити про бога. Вчитель мусить бути тільки вчителем.

— Ого! — здивувалася Ярина.

— Що?

— Вы помиляєтесь.

— Може. Я сам був вісім років вчителем, гарним вчителем і тільки вчителем.

Дем'ян грав погано.

Ярина хотіла защипнути за ним двері, коли йшов додому, але Дем'ян взяв за руку, подержав трохи. М'яко випручалася. Зідхнув роблено й коли почув, що помітила, також роблено засміявся...

— Ех Ярино, Ярино!..

Вдав, що хотів сказати щось більше, але засоромився.

Пішов у ніч.

Ярина обережно відкрила двері до кімнати, де лежала Катерина. Не спала. Зблідла, але очі цвіли. Взяла за руку, торкнулася долонею лоба.

— Не болить?

Катрі голова не болить, вона скоро встане.

— Чула, як грав?

Катря чула. Катря ще чула щось. Це тоді, коли Ярина була в школі.

Никипорова жінка говорила якійсь бабі, а сама чула від жінки Ананієвої, начеб-то Никипор сплутався з Яриною, що Ярина хоче підвчити його, а потім втекти з ним геть із села.

XIII

Зимою й ніч біла.

Коли йти колією, сніг рипить.

В школі тепло й пахне сирою смолою.

Палять смолою з панського лісу. Байдецький лихо виводив верха. Він — краший тенор у селі. Катря аж цвіте. Вона керує хором.

Тодоська сьогодні весела, очі як тернові ягоди вмиті росою, щічки — яблучками.

Це мабуть тому, що Іван Гайдецький сьогодні ще краще виводить верха, а може тому, що у Ананія було душно в хаті й сам Ананій злий і спітнілий був, не пускав до школи, а на дворі зимно-зимно і в школі вогник вабить, а вона таки втекла.

Вкуталася в козушину й вибігла. Що козушка дірява — нічого.

Сніг реп'яшками по личку вдарив. І хороше так. Ну й Іван ще ж... Ярина придивлялась до Тодоськи. Наче обличчя знайоме. Підсіла.

Зашарилася ще більше Тодоська.

Але ж у Ярини голос такий ніжний, якого й чула давно. Хіба Іванів іноді.

Замислено говорила немов сама собі.

Ананій бив раніш. Тепер, як дівкою стала, не б'є. Більше ласкою хоче доняти. А злий він, злючий, і жінка Наталка в нього люта. Іноді ніяк із хати не пустять. Сиди з веретеном до ночі пізньої, а потім цілий день обличчя жовте. Кажуть дівчата, що кров веретено вимотує. Так воно й єсть. Багатій Ананій, за всіх багатій, а самих двоє та ще хлопця; і воно в Ананія вдалося, мале й зле.

— Судять вас. Іноді збируться, прийде ще хто та як почнуть-почнуть... Замовкла, наче згадала щось.

— Що ж говорять — тихо спитала Ярина.

— Погане все.

— Так і не скажеш, що говорять?

Тодосці шоки наче від подиху чийого порожевіли.

Несподівано вона спитала:

— Чим Катря ваша була хвора?

— Тифом — відповідала Ярина.

— Тифом? — перепитала.

— Тифом.

— А вони от говорили, що не тифом а другим.

— Чим?

— Тим... що як дитину вбити в собі. А хай вам...

— Збираються й балакають, щоб без шлюбу! Жити без шлюбу. Га?! Мало того, що в церкві не вінчаються, а ще й щоб не записуватись. Дитину, кажуть, можна мати від кого хоч. Не варити щоб, не пекти. Кожна баба государством, за царя, правити буде. А їсти ж що?..

Катрі саме не було.

Спіймав Дем'ян Ярину веселий.

— Ви знаєте, так я скучив за вами, що...

— Невже?

— Справді.

Все силкувався спіймати за руку й багато говорив.

Чекала, щоб пішов. Такий гидкий був. Очі хижо Дем'янові блищать.

Знала, що це.

— Ідіть.

— А як не піду.

— Що це?

Раптом не вдержався Дем'ян, у лампу дмухнув. Темрява перед очима чорним полотнищем.

Руки скрутив.

— Кричатиму Никипорові, — пошепки й зовсім спокійно сказала, хоч у грудях жах метеликом бився.

Загарбав у ведмежі обійми залізні. І коли не було сили вирватися, голосно гукнула:

— Товариш Никипор! Можна вас на хвилинку?!

Пустив одразу Дем'ян.

Никипор одкрив двері. На шпиньках підійшла Ярина до нього.

— Немає у вас сірничка? Дем'ян Михайлович так необережно припалює цигарки, що гасить лампу.

Виходячи Дем'ян бубонів:

— Із усіх пудів жита, що назбирав для вас я, моїх власних десять пудів! А кожен дав по п'ять-шість хунтів, ви ж така злюка. Га!? За десять пудів у вас, там, можна хату двохповерхову купити, цеглову.

Хотілося плюнути в обвисле обличчя, але тільки сказала:

— Ну й хам же ви, Дем'ян Михайлович.

На весну Тодоська з лиця пожовтіла.

Щось сталося з Тодоською. Хотіла довідатися Ярина, але нічого не сказала, та тільки головою притулилася до плеча Ярини.

Думала, через те, що наймичкою у Ананія, а повітря на дворі голу туманить, або що з Іваном нарobili що, але ні, бо призналася Ярині, що не раз спала з Іваном.

Значить, не те. Нічого не сказала Тодоська, тільки очі вниз.

Іван також змінився, злий став.

Пізно до Ярини прийшов. Наче книжку взяти, але щось м'явся.

— Щось хоче сказати Іван?— Допомогла йому Ярина.

— Хочу.

З блискучими очима Іван говорив, швидко рухаючи тонкими губами.

Ананій злодійчук і гад.

Коли б знаття, що ніхто повік не визнає — Іван тільки вдарив би один раз шворінем по черепові й забив би його як собаку, відразу. Але визнають, бо вночі Іван балакає сам із собою й тоді: через матір люди визнають усе. Ананій чіплявся до Тодоськи. Вона не хотіла, відганяла його, аж він обплутав таки й раз, коли Наталки не було вдома, зборов дівку. А тепер буде дитина. Так і Іван не хоче, щоб дитина була від Ананія і Тодоська не хоче. Що ж робити?

Заплакала Тодоська, коли разом з Іваном прийшла до неї: але обіцяла, що ні до баби ходити, ні з бантини стрибати, ні тугу паском підперізуватися не буде.

Ярина Катрі сказала:

— Ти знаєш, який тут один із засобів абoрту?— Сtribати з бантини.

Ярину викликано до повіту.

Завідуючий відділом народів привітно стиснув руку й говорив цілком по товариському.

Чи не згодилась би товаришка Шорник виїхати в село Козинці й взяти на себе завідування сирітським притулком на 100 душ. Діти від 7—15 років. Притулок у палаці графа Рокольського. Земля, господарство, все.

Про школу й діяльність у селі, де працювала товаришка Ярина Шорник, знає повіт і як робітника, повіт її має на увазі.

Ярина не знала, що казати.

— В-осени вона мала виїздити додому, бо сюди приїхала від голоду. А втім вона через 3 дні не пізніше прийде до завідуючого й скаже йому остаточно.

Завідуючий відділом розповів, що в Козинцях гарний, зразковий притулок, але там завідуючий, розвинена людина з вищою освітою, згвалтував п'ятьох дівчат із своїх вихованців. Що йому вже під 60, а їм 12—14 років і що його віддано до суду.

Бліде обличчя й розгублений вираз в очах, загубленість Катерини відразу сказали Ярині, що сталося щось. Никипор також блідий, із скуйовдженим волоссям. Посміхнувся кривою посмішкою худого обличчя. Сірі, аж голубі очі, немов вицвілі, зупинилися на Ярині.

— Що сталося?

Никипор розповів:

Тодоська обікрала Ананія!.. В житі спіймано Тодоську з клунками, а в клунках Ананійове барахло. Рядна і всяка там одяга. Сталося так; це вже Тодоська розповіла в сільраді. А Никипор вірить Тодосці.

Ананій згвалтував Тодоську й через місяців 6 у Тодоськи мусила бути дитина від Ананія. Заспокоює Ананій, заспокоює, а потім і говорить: забирай ти, дівко, барахла 2 клунки, неси у Вакулькове жито й чекай мене.

Вона почекає, а потім під'їде Ананій і забере клунки з Тодоською у Вороновицю. Барахло продасть і гроші їй на дитину. Буде жити, де схоче.

Тодоська возьми та й винеси.. А Ананія немає та й немає час, два. Ну, а пастушки помітили, що в житі щось манячить. Глядь нишком, — Тодоська сама, озирається збентежена й клунки, — значить нечисте щось.

В село прибігли. Піймали Тодоську. А Ананій тут — я не я. Але це початок. Гірше всього те, що зараз ні голова, ніхто нічого зробити не можуть. Юрба.

Ананій пустив брехню, що дитина у Тодоськи від Івана Байдецького й що його, Ананія, вплутано Тодоською по злобі. Через те, каже, її треба бити як суку без жалю.

До волости 25 верстов, але Никипор запряг коня й Ярина щось скоро написала голові Волвиконкому. Поїхав Никипор обміжками, так щоб люди не бачили.

Гуде юрба, шумить, як панська дубина віковична. Шумить погрозливо з люттю, як у негоду.

Як у дубині самого не чути вітру, розбурканий він розсипався між листом, так окремого голосу не чути в юрбі, сплутався він у гул.

Сунули на Васюту, щоб ключа дав від сільради, а Васюта тільки зблід і з незрозумілою насмішкою помахував рукою. Знав, що у повіті таки доведеться відповідати за все. Смиконула його Ярина.

— Не забувайте, що вас - же й судитимуть — прошепотіла.

Хитнув головою Васюта, а юрба лізла й ревла з кійками, ціпами, жменями. Чийсь тонкий, злий голос прорізав, як батогом ляпонував:

— На щітку!!!...

Всі відразу змовкли, а Ярина нічого не розуміла. Помітила лише, що булька Васюті на щелепах надулася, коли зубами скреготнув і враз заревли всі:

— На щітку!!

— На щітку - у!!

— Геть Васюту бабія!

Хтось із кострубатою бородою схопив Васюту за рукава й з силою потяг із східців. Скипів Васюта, матюкнувся, палицею по бороді опершив.

Після цього й почалося.

У когось знайшовся залізний ціпок і хтось одним разом скрутив замка, за яким була Тодоська.

Витягли Тодоську, розхристану, з великими очима, переляканими.

Ні на кого не дивилася, руками в двері вп'ялася, але з кострубатою бородою схопив за спідницю, ще кілька рук протяглося.

З східців майнула, на землі розпласталася.

Вгледіла Ананія Ярина. Стояв осторонь сухий і блідий. Балакав із кимсь і патики в руках.

Чи бити прийшов?

Підбігла, поглядом сірим у його чорні очі врізалася:

— Ви ж чому нічого не скажете?

— Юрба — звір... — почервонівши, відповів Ананій.

— Я проти вас почну суд.

— Чого ви вчепилися? Чого вона вчепилася до мене? — безпомічно сказав він.

Піп проїхав на возі, в соломі вгруз, як чорна квочка.

Хотіла кинутися до нього, сказати йому, просити, але піп дьорнув віжки.

А Тодоську били.

Лопотіли об тіло кійки глухо, наче об сніп, а вона лежала нерухомо і не чути було, чи стогнала вона чи ні.

Катря за руку, тремтячою рукою Ярину вхопила:

— Ходім...

— Чекай.

— Ти хочеш що зробити?

— Ні... нічого... Мені хочеться, щоб не били її і все.

Васюта підійшов із розпанаханою сорочкою.

— Де Никипор? — спитав він.

— Поїхав. До волости поїхав..

— Не кажіть голосно, бо вас битимуть.. знаєте, ви не здумайте говорити чого, бо вони зараз черті.. Краще йдіть. Вас ненавидять.

Тодоська лежала з синіми руками, з скривавленим обличчям. Підійшла Ярина. Кров чиста. Нагнулася.

Очі Тодоська не відкрила.

— Води...

В чужій хаті Ярина набрала кухоль води, а коли вийшла, побачила: частина юрби дико вигукувала й борсалася на тому місці, де стояв Ананій. Підійшла, глянула.

— Іван Байдецький!

Стояв, розставивши руки і трохи зігнувшись, так щоб кров не капала на одяг, з заюшеним лицем Ананій.

Катря розповіла.

Несподівано з'явився Іван і вдарив шворінем по голові Ананія. А юрба зв'язала.

Піднесла до Тодоськи води, але той, що тягнув першим Тодоську од дверей, долонею вдарив по дінцеві. Вихлюпнулася вся вода.

— Ти геть звідси, курва, а то знатимеш... — почувла вона.

Палицею помірився. Ярина з сльозами втекла.

Через півгодини Васюта розповідав:

Хтось притаскав щітку. Щітка у кожного єсть.

Вчительки не знають, що таке щітка. Там, де вони живуть, на степах клоччя на дерев'яних гребенях чешуть, а у нас на щітці. Це дошка кругла, як миска завбільшки й у ній стирчить штук п'ятдесят гострих залізних зубців, завдовжки з палець.

Так от з Тодоськи зірвали спідниці, зв'язали руки — ноги й посадовили на щітку.

На щітці й вбили.

Никипор приїхав увечері пізно, а міліція вранці.

Тодоську закопали. Ярина думала:

— Тодоська - жінка. Багато Тодосьок, і Ананіїв багато.

І щіток...

Несподівано Васюта приніс листа.

На конверті марки, штампи пошт.

— Катерино! — крикнула вона радісно, — ти глянь, вже листи з марками і все як слід!

Лист був від Павла.

Здоров Ярино!

От від Катерининої матери взнав твою адресу і пишу.

Я зараз на посьолку, секретарем партколективу заводу ім. Карла Маркса. Підчас голоду був на Полтавщині. Посьолок, треба тобі сказати, тепер зветься не „Сагайдачне“, як охрестили ви його тоді своїм райкомом УСР, а „Клоченківка“, пос. пам'яті Володі Клоченка, того самого Володі, що його, наші передполагають, петлюрівці вкинули у Дніпро з мосту. У мене багато праці.

От що. Мета цього листа зв'язатися адресами між тобою і мною, тому не буду писати багато, бо може він до тебе й не дійде. Зразу ж пишу ось про що: — твій бувший чоловік Василь Мінцінський, „штабс“ Рекс і ціла там ще орава такої ж масти — розстріляні. У Києві організували вони банду шпівнів і їх

застукали з матеріалом на польському кордоні наші пограничники. Ми, Ярино, якось і не говорили в революцію. Я й досі, як ти не говори як не виправдуйся, а рахую, що в смерті Лізиній — винні ваша Просвіта, Никипори, Дем'яновичи, а через те і ти. Невідомо мені, які твої погляди зараз. Приїзди, а хоть я приїду, ось буду незабаром мати відпуск, мабуть і мама скучила за тобою. До речі, — мама розвелася з тим бородою і живе зараз „індивідуальним“, як вона каже, браком із шевцем Пилиповичем. Більше я нічого про їх не знаю. В останній час Зіна була жінкою Василевою. Вона їм допомагала і тепер сидить у Допрі. Пиши.

Павло Шорник.

Адреса: Пос. ім. В. Ключенка секретареві заводу ім. Карла Маркса. Губерня, повіт — сама знаєш...

Листа Ярина дала прочитати Катерині.

По жнивах Ярина з Катериною виїздили у село Козинці, працювати в сирітський притулок. Про це знали незаможники та молодь. До шляху за ставок проводила юрба дітлахів.

Коли чутка про від'їзд вчительки пройшла по селу, пішли різні балачки.

Деся, хтось сказав:

— Слава богу.

Село лишалося позаду.

Низьке, кучеряве й зелене. А спереду шлях, по обидва боки обсажений липою. Наче шатро зелене вгорі.

Никипор говорив.

— В Козинцях завод можна сказати — великий, роблять і рафінад і пісок.

— Єсть завод значить.

— Єсть.

— Це хорошо, що там єсть завод...

Коли повертався додому Никипор, було так, наче їдучи з міста загубив щось дуже потрібне. Їхав, їхав, от дорогою і загубив. А воно ж потрібне, потрібне. А думки біля Ярини.

І чого б їхати Ярині хто знає куди?

Таки Ярина молодець. Яка справді Ярина? Хороша. Авжеж хороша.

Сидів на возі й держав батога так, наче вудив рибу. Коняка, мала й кволла, як і всі коні на Поділлі, тягла важко.

Воронцовка на Катеринославщині

Лютий, 1925 р.